

Σενάρια χρήσης και εργαλεία ιστορικής έρευνας για τη δεκαετία του 1940

Γιώργος Τζεδόπουλος - Ειρήνη Μεργούπη-Σαβαΐδου

Εδώ και μερικά χρόνια το πέρασμα στην ψηφιακότητα έχει ανοίξει μια μεγάλη γκάμα από ζητούμενα και προκλήσεις στην έρευνα, την τεκμηρίωση, τη διαχείριση και την αξιοποίηση των «δεδομένων» των ανθρωπιστικών επιστημών. Την ίδια στιγμή έχει προκαλέσει τριβές ανάμεσα στους ερευνητές που εμπλέκονται σ' αυτή τη διαδικασία. Ερευνητές των ανθρωπιστικών επιστημών και επιστήμονες της πληροφορίας προέρχονται –συνήθως, όχι πάντα- από διαφορετικές επιστημονικές πειθαρχίες, απαντούν σε διαφορετικά ευρετικά ερωτήματα και αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο το υλικό τους. Η συγκρότηση νέων περιβαλλόντων έρευνας απαιτεί μια νέα συναίνεση, τόσο επιστημολογική όσο και πολιτική.

Στη δράση που αναπτύξαμε για τη «δεκαετία του 1940» στην Ελλάδα προσπαθήσαμε από τη μεριά των ιστορικών να φέρουμε σε λογαριασμό τα παραπάνω σε ένα απτό παράδειγμα ερευνητικού πεδίου. Ξεκινήσαμε από δύο αρχικά σημεία: πρώτον, συνεχίσαμε να μιλάμε για «πηγές» και όχι για «δεδομένα», ούτως ώστε να ξεκαθαρίσουμε το τοπίο με τους όρους της ιστοριογραφικής επιστήμης· δεύτερον, αποδεχθήκαμε το αίτημα της διαλειτουργικότητας των μεταδεδομένων των πηγών, στο μέτρο άλλωστε που μια παρόμοια ανάγκη για ομογενοποίηση δεν είναι καθόλου άγνωστη στις επιστήμες μας. Αρκεί να σκεφτεί κανείς το Διεθνές Πρότυπο Αρχειακής Περιγραφής. Και με την ευκαιρία θα ήθελα εδώ να θυμίσω ότι το ΔΙΠΑΠ, όπως καλά γνωρίζετε, τονίζει τη διασύνδεση διαφορετικών σωμάτων πηγών και τεκμηρίων. Παραθέτω από την ενότητα 3.5.3 (συμπληρωματικές πηγές): «Καταγράφουμε πληροφορίες σχετικά με τις ενότητες περιγραφής που υπάρχουν στον οικείο φορέα ή αλλού, οι οποίες (ενότητες περιγραφής) έχουν κοινή προέλευση ή άλλη σχέση». Με άλλα λόγια, προβλέπει πρακτικές που διαπερνούν οριζόντια (υπερκειμενικά, θα μπορούσαμε να πούμε) το αρχειακό σώμα ενός ή και περισσότερων φορέων και, υπό την έννοια αυτή, δεν βρίσκονται πολύ μακριά από τα «διασυνδεδεμένα δεδομένα» (linked data) του σημασιολογικού ιστού. Περισσότερο εδώ να προσθέσουμε πόσο χρήσιμες είναι αυτές οι πληροφορίες για τον ερευνητή, ο οποίος αναζητεί το πρωτογενές υλικό

για την έρευνά του ανάμεσα σε ένα δάσος από σύνολα πηγών και θεσμούς που τα συντηρούν και τα οργανώνουν.

Καταλήξαμε στη δεκαετία του 1940 διότι η εποχή αυτή είναι ένα κατ' εξοχήν πεδίο συζήτησης και αντιπαράθεσης στην ιστοριογραφία, τη δημόσια ιστορία και τον πολιτικό λόγο. Θεωρήσαμε, λοιπόν, ότι μία υπηρεσία ομογενοποίησης και ενιαίας αναζήτησης σε δομημένα σώματα πηγών της δεκαετίας του 1940 θα μπορούσε να συμβάλει στην έρευνα, την εκπαίδευση και τη δημόσια συζήτηση για εκείνη την εποχή. Η ενιαία πρόσβαση τουλάχιστον στις ψηφιοποιημένες πηγές θα μπορούσε να είναι ένας πολλαπλασιαστικός παράγοντας για τη χρήση τους και ως εκ τούτου για τη συγκρότηση μιας ιστορικής κουλτούρας στηριγμένης στην τεκμηρίωση και τη συνδυαστική ερμηνεία.

Εδώ χρειάζεται μια επεξήγηση σχετικά με τους αποδέκτες της δράσης. Ο εντοπισμός των πηγών δεν είναι κάποιου είδους προκαταρκτικό στάδιο που προετοιμάζει την ιστορική εργασία, δηλαδή τη μελέτη, την ερμηνεία και τη σύνθεση, αλλά ένα βασικό –ίσως το βασικότερο– συστατικό της ιστορικής εργασίας. Ο επαγγελματίας ιστορικός, λοιπόν, που ερευνά όψεις της δεκαετίας του 1940, γνωρίζει πάνω-κάτω (ή οφείλει να μάθει) τι είδους πηγές μπορεί να ερευνήσει και πού θα τις βρει. Έτσι, θα έλεγε κανείς, ο επαγγελματίας ιστορικός δεν χρειάζεται μια δράση σαν τη δική μας. Όμως το πέρασμα στην ψηφιακότητα σημαίνει ότι και τα εργαλεία της έρευνας, όπως οι κατάλογοι βιβλιοθηκών και αρχείων, ψηφιοποιούνται και, από εκεί και πέρα, ενημερώνονται συχνά μόνο στην ψηφιακή μορφή τους. Η ψηφιακή διεπαφή χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο στον εντοπισμό του υλικού της ιστοριογραφικής εργασίας. Ως εκ τούτου, η δράση της δεκαετίας του 1940 δεν απευθύνεται μόνο στο ευρύ κοινό, στους εκπαιδευτικούς και στους τεμπέληδες ιστορικούς. Απευθύνεται σε όλους, στο μέτρο που η ομογενοποιημένη αναζήτηση υλικού φέρνει αποτελέσματα ανάλογα με το βάθος και την επεξεργασία του ερωτήματος, είτε αυτό προέρχεται από επαγγελματίες της έρευνας είτε όχι.

Αρχικά απευθυνθήκαμε σε λίγους φορείς. Τούτο μας έδωσε τη δυνατότητα να επεξεργαστούμε την πιλοτική φάση της δράσης έχοντας να επιμεληθούμε έναν διαχειρίσιμο όγκο μεταδεδομένων που, ωστόσο, είχαν οργανωθεί με διαφορετική τεκμηριωτική φιλοσοφία, ανάλογα με τη φύση των πηγών, τη φυσιογνωμία των φορέων και τις συγκυρίες που καθόρισαν τα έργα ψηφιοποίησης που ανέπτυξαν. Για να προχωρήσουμε, λοιπόν, στην ευρετηρίαση των μεταδεδομένων έπρεπε να

καταλήξουμε στις βασικές οντότητες, στις οποίες θα επικεντρωνόταν η εργασία ομογενοποίησης.

Γι' αυτό τον σκοπό, μαζί με τη Μαρία Σπηλιωτοπούλου συντάξαμε τρία σενάρια έρευνας. Προσαρμόσαμε τα σενάρια αυτά σε ισάριθμες εκδοχές ερευνητικής εργασίας που παραλλάσσουν ως προς το εύρος και τη στοχοθεσία. Η πρώτη εκδοχή είναι εκείνη του μεμονωμένου ερευνητή στο πλαίσιο μιας μικρής ή μεγαλύτερης μελέτης· η δεύτερη είναι εκείνη μιας ερευνητικής ομάδας στο πλαίσιο ενός προγράμματος· η τρίτη εκδοχή είναι εκείνη ενός εκπαιδευτικού σεναρίου για τη δευτεροβάθμια ή για την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ας τα δούμε, λοιπόν, με τη σειρά.

Το πρώτο σενάριο αφορούσε την απελευθέρωση της Μεσσηνίας και είχε την εξής περιγραφή: «Ένας ερευνητής εκπονεί μελέτη σχετικά με τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, καθώς και με τις εμφύλιες συγκρούσεις, που προκύπτουν στην περιοχή της Μεσσηνίας κατά την περίοδο μετάβασης από την Κατοχή προς το ελεύθερο ελληνικό κράτος». Ο χρόνος τοποθετήθηκε μεταξύ Ιουνίου και Οκτωβρίου του 1944.

Σε αυτή την περίπτωση, ο ερευνητής χρειάζεται να αντλήσει πληροφορίες για συγκεκριμένες συλλογικές και θεσμικές οντότητες που περιλαμβάνονται στους σημαντικούς ιστορικούς δρώντες της εποχής, πέρα από τα φυσικά πρόσωπα. Κάποιες από αυτές τις οντότητες είναι: Βρετανοί, ΕΛΑΣ, Τάγματα Ασφαλείας, Γερμανοί, Ελληνική Κυβέρνηση. Ο ερευνητής χρειάζεται επίσης να αντλήσει πληροφορίες για τα φυσικά πρόσωπα που είχαν σημαντική δράση εκείνη την εποχή σε εκείνο τον χώρο, όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και ο Άρης Βελουχιώτης. Επιπλέον, είναι χρήσιμη για τον ερευνητή η ύπαρξη και άλλων θεματικών κατηγοριών, προκειμένου να διευρύνει το πεδίο της έρευνάς του συμπεριλαμβάνοντας παράγοντες που δεν εμπλέκονται άμεσα στις αντιπαραθέσεις, αλλά τις επηρεάζουν. Οι παράγοντες αυτοί αφορούν τη στάση φορέων και θεσμών, όπως π.χ. η Εκκλησία, αλλά και σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες της περιοχής, λόγω χάρη την ελαιοπαραγωγή και την καπνοβιομηχανία), οι οποίες θα μπορούσαν να συνοψίζονται και σε μια θεματική κατηγορία με τον τίτλο «Οικονομία».

Ο ερευνητής ενδιαφέρεται επίσης για τα γεγονότα, λιγότερο ή περισσότερο σημαντικά, που λαμβάνουν χώρα εκείνη την περίοδο στην περιοχή της Μεσσηνίας. Αυτά μπορεί να μην εξαντλούνται στην πληροφορία που σχετίζεται με τις θεματικές κατηγορίες που προαναφέρθηκαν. Οι εφημερίδες, όμως, είναι μια πηγή που μπορεί να παράσχει πλήθος τέτοιων πληροφοριών, και μέσω αυτών να οδηγήσει στον

εμπλουτισμό του ερωτήματος και σε περαιτέρω αναζητήσεις. Για παράδειγμα, γεγονότα όπως οι κλοπές και οι ληστείες, ή τα εγκλήματα τιμής, που αποτυπώνονται κατ' εξοχήν στις εφημερίδες, μπορούν να θεωρηθούν από τον ερευνητή ως επιπλέον παράγοντες που έχουν σημασία για το ερώτημά του και, ως εκ τούτου, να θελήσει να τους εντάξει ως λέξεις-κλειδιά σε νέες αναζητήσεις.

Τέλος, ο ερευνητής ενδιαφέρεται επίσης για γεγονότα που έλαβαν χώρα εκτός της Μεσσηνίας (Πελοπόννησος, Ελλάδα, αλλά και ενδεχομένως σε ευρύτερο ανάπτυγμα), για να διαπιστώσει σε ποιον βαθμό επηρεάζουν τις εξελίξεις και τη δράση των ιστορικών δρώντων στη συγκεκριμένη περιοχή.

Το δεύτερο σενάριο, προσαρμοσμένο σε μια ερευνητική ομάδα, αφορούσε την απελευθέρωση ολόκληρης της Πελοποννήσου. Προέβλεπε μια ομάδα επτά ερευνητών με τον κάθε ερευνητή να αναλαμβάνει να διερευνήσει το εν λόγω ερώτημα σε έναν νομό της Πελοποννήσου (Κορινθίας, Αχαΐας, Ηλίας, Αργολίδας, Μεσσηνίας, Αρκαδίας, Λακωνίας)».

Πέρα από όσα αναφέρθηκαν στο πρώτο σενάριο ως προς τους ιστορικούς δρώντες και τις θεματικές κατηγορίες, τα οποία εξακολουθούν να ισχύουν, στην περίπτωση του δεύτερου σεναρίου προστέθηκαν τα εξής:

Το άνοιγμα της έρευνας σε ολόκληρη την Πελοπόννησο επιβάλλει την εξέταση των ιδιοτήτων κάθε περιοχής, οι οποίες επηρεάζουν άμεσα τη διερεύνηση του ερωτήματος. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι η Κορινθία έχει στενές σχέσεις με την Αθήνα, ενώ η Αχαΐα με τα Επτάνησα, καθώς επίσης και ότι και οι δύο επικοινωνούν εύκολα με τη Στερεά Ελλάδα, επηρεάζει τη μετακίνηση ανθρώπων, ενόπλων ομάδων και πολεμικού υλικού. Άλλες ιδιαιτερότητες αφορούν τη μορφή της αντιπαράθεσης. Ενώ η Αρκαδία είναι τόπος άμβλυνσης των διαφορών (καθώς δεν χαρακτηρίζεται από πολύ βίαιες συγκρούσεις), στη Μεσσηνία λαμβάνουν χώρα εμβληματικές μάχες μεταξύ του ΕΛΑΣ και των Ταγμάτων Ασφαλείας (π.χ. Μελιγαλάς). Στη Λακωνία, από την άλλη, σημαντικό ρόλο στην έκφραση των διαμαχών παίζουν και τα εγκλήματα οικογενειακής αντεκδίκησης.

Είναι πολύ πιθανό ότι οι ερευνητές δεν θα βρουν έτοιμη τη θεματική οργάνωση του υλικού της πλατφόρμας σε όλες τις κατηγορίες που τους ενδιαφέρουν. Γι' αυτόν τον λόγο θα επισημειώσουν εκείνοι τα σχετικά με τις παραπάνω κατηγορίες τεκμήρια. Η διαδικασία αυτή, που είναι χρήσιμη για κάθε μεμονωμένο ερευνητή, είναι απαραίτητη στην περίπτωση μιας ερευνητικής ομάδας, η οποία στηρίζεται στην επικοινωνία και ανταλλαγή πληροφορίας μεταξύ των μελών της. Επιπρόσθετα, ένα

σημαντικό μέρος της πληροφορίας συνίσταται σε διαδικασίες και γεγονότα που εκτείνονται πέρα από την περιοχή που ερευνά το κάθε μέλος της ομάδας και αφορούν άμεσα ή επηρεάζουν άλλες περιοχές της Πελοποννήσου (ή και ολόκληρη την Πελοπόννησο). Αυτό σημαίνει ότι κάθε ερευνητής θα πρέπει να έχει πρόσβαση στα δεδομένα που συγκεντρώνουν οι άλλοι. Για τις ανάγκες, λοιπόν, της έρευνας, θα διατυπωθεί μια κοινή γλώσσα επισημειώσεων που θα βασίζεται στις υπό έρευνα θεματικές κατηγορίες και ενδεχομένως θα εμπλουτίζεται με την πρόοδο των εργασιών. Έτσι οι ερευνητές θα διευκολύνουν τη συλλογική διεξαγωγή της έρευνας και παράλληλα θα εμπλουτίσουν σημασιολογικά την υποδομή.

Το τρίτο σενάριο, το εκπαιδευτικό σενάριο δηλαδή, αφορούσε την περιοχή των Ιωαννίνων κατά τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο. Η περιγραφή ήταν η εξής: «Ένας καθηγητής μέσης εκπαίδευσης στα Γιάννενα χρησιμοποιεί την υποδομή για να συγκεντρώσει υλικό για τους μαθητές του, στους οποίους θέλει να αναθέσει ομαδική ερευνητική εργασία (project) σχετικά με το πώς βίωσε η περιοχή των Ιωαννίνων τον ελληνοϊταλικό πόλεμο».

Δεδομένου του εκπαιδευτικού στόχου του σεναρίου, ο εκπαιδευτικός θα αναζητούσε πηγές κατάλληλες για επεξεργασία από τους μαθητές: φωτογραφίες και ηχητικό υλικό, εφημερίδες, σύντομες και περιεκτικές στρατιωτικές αναφορές, ενδεχομένως και μαρτυρίες ανθρώπων που συμμετείχαν στα γεγονότα. Μια άλλη κατηγορία χρήσιμου υλικού είναι οι λογοτεχνικές επεξεργασίες του πολέμου στην περιοχή (π.χ. *Άξιον Εστί* του Ελύτη, *Πλατό ποτάμι* του Μπεράτη). Κάποια από τα παραπάνω προσφέρονται ήδη στο «Φωτόδεντρο», τον Εθνικό Συσσωρευτή Εκπαιδευτικού Περιεχομένου. Όπως είχαμε σημειώσει, σε ένα τέτοιο σενάριο ο εκπαιδευτικός θα αναζητούσε πληροφορίες τουλάχιστον για δύο γενικές θεματικές κατηγορίες σε σχέση με την περιοχή των Ιωαννίνων και την Ήπειρο: οι δύο αυτές κατηγορίες είναι ο πόλεμος και η καθημερινή ζωή. Ειδικότερα ως προς τον πόλεμο, θα αναζητούσε υλικό για ζητήματα όπως τα στρατεύματα, ελληνικά και ιταλικά, για τις μάχες, για τις συνθήκες ζωής στο μέτωπο, τους βομβαρδισμούς, τους αιχμαλώτους, τον ανεφοδιασμό κλπ.

Τα τρία σενάρια μας βοήθησαν να καταλήξουμε σε ένα μικρό σετ οντοτήτων, στις οποίες θα ήταν σκόπιμο να επικεντρωθεί η ευρετηρίαση και περαιτέρω επιμέλεια των μεταδεδομένων των πηγών που οι φορείς είχαν την καλοσύνη να μας παραχωρήσουν. Οι οντότητες αυτές είναι:

- Ο χρόνος

- Ο τόπος
- Οι δρώντες (φυσικά πρόσωπα, συλλογικά υποκείμενα και θεσμοί)
- Τα γεγονότα
- Τα θέματα

Οι τρεις από τις πέντε αυτές κατηγορίες, δηλαδή ο τόπος, ο χρόνος και οι δρώντες, ταυτίζονται με τις τρεις εκ των πέντε κλάσεων συγκειμένου (contextual classes) του πληροφοριακού μοντέλου της Europeana για τα αντικείμενα της πολιτιστικής κληρονομιάς (Europeana Data Model, EDM). Η τέταρτη κλάση του EDM είναι η έννοια (concept), οριζόμενη ως «μια διανοητική ή σημασιολογική μονάδα που προέρχεται από μια οργανωμένη βάση δεδομένων (όπως οι όροι ενός θησαυρού ή δομημένου λεξιλογίου)». Θεωρήσαμε πως για την εξυπηρέτηση της αναζήτησης ήταν σκόπιμη η διάκριση ανάμεσα σε γεγονότα μικρής, σχεδόν σημειακής χρονικής διάρκειας (π.χ. “Η μάχη του Γοργοπόταμου” ή “Η κηδεία του Παλαμά”) και σε γενικότερα θέματα (π.χ. “Η γερμανική κατοχή” ή “Ο λιμός του 1941-1942”). Αν και οι όροι της ιστοριογραφίας σπανίως οργανώνονται σε ιεραρχικούς θησαυρούς, η χρήση δομημένων λεξιλογίων με την κλασική μορφή του ευρετηρίου θεματικών όρων (index) είναι μια παλαιά πρακτική των ανθρωπιστικών σπουδών, στην οποία μπορούμε να καταφύγουμε. Ως προς τον πόλεμο και την Κατοχή είναι πολύ χρήσιμο το ευρετήριο από το *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944* από τα έγγραφα του Foreign Office που επιμελήθηκαν η Μαρία Σπηλιωτοπούλου και ο Προκόπης Παπαστράτης.

Επιπλέον, τα σενάρια που επεξεργαστήκαμε μας οδήγησαν να σκεφτούμε ποια άλλα βοηθήματα θα ήταν σκόπιμο να παράσχει η θεματική υποδομή σε μια επόμενη φάση, πέρα από το εγχειρίδιο χρήσης της υποδομής, το οποίο θα προσφέρει βοήθεια για την υποστήριξη ερευνητικών και κυρίως εκπαιδευτικών εργασιών και θα είναι διαθέσιμο ήδη στην πρώτη φάση. Στο μέλλον η υποδομή θα μπορούσε να περιλαμβάνει μια εφαρμογή δυναμικής οπτικοποίησης της εξέλιξης των γεγονότων με βάση τον χώρο και τον χρόνο, ίσως σε συνδυασμό με ένα απλό χρονολόγιο για τον προσανατολισμό κυρίως των εκπαιδευτικών, αλλά και έναν κατάλογο με υπερσυνδέσμους προς δικτυακούς τόπους που είτε προσφέρουν ψηφιοποιημένες πηγές (π.χ. η Βιβλιοθήκη της Βουλής με τις ψηφιοποιημένες εφημερίδες, το *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα*) είτε αποτελούν δομημένες παρουσιάσεις για την εποχή (π.χ. το *Η Αθήνα ελεύθερη*).

Στη σύνθεση των σεναρίων και στην αποκρυστάλλωση των υπηρεσιών που προσφέρει η υποδομή δεν περιοριστήκαμε στον ιδιαίτερο χαρακτήρα των τεκμηρίων

που κατέχουν οι φορείς, με τους οποίους συνεργαστήκαμε αρχικά. Ο στόχος μας ήταν να περιγράψουμε -έστω με γενικό τρόπο- το πώς η υποδομή θα μπορούσε να αντεπεξέλθει στην υποστήριξη ερευνητικών και εκπαιδευτικών ερωτημάτων που απευθύνονται στο ευρύτερο φάσμα -τουλάχιστον ειδολογικά- των διαθέσιμων πηγών. Η πιλοτική επεξεργασία που παρουσιάζουμε, αυτή που βασίζεται στο υλικό που μας παραχώρησαν οι φορείς, ελπίζουμε πως θα αποτελέσει το θεμέλιο όπου θα στηριχθεί η δυναμική επέκταση της θεματικής δράσης στο μέλλον.